

A JELENTÉS A HÍREKBEN

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

A HÍRSZÖVEGEK JELENTÉSKATEGÓRIÁKON ALAPULÓ ELEMZÉSE

Síklaki István (2004) hiánypótló áttekintése a tudattalan befolyásolás szakirodalmáról mottóként Marshall McLuhan alábbi gondolatát ajánlja figyelmünkbe:

„T. S. Eliot már réges-régen rámutatott, hogy a költeményben a »jelentés« azt a leplező funkciót tölti be, mint a zaftos húsdarab, amit a betörő visz magával: eltereli az elme házörző kutyájának figyelmét, hogy a vers elvégezhesse dolgát.”

Noha az idézet a költemények (vélt) hatásmechanizmusáról szól, Síklaki szerint a hír műfajára is alkalmazható. Ebből az következne, hogy van a „jelentés” mögött vagy azon kívül valami, amit keresnünk kell, ha meg akarjuk érteni, hogyan irányítja a hírszöveg tudat alatt – már amennyiben létezik egyáltalán tudatküszöb alatti befolyásolás, l. pl. Pratkanis és Aronson (1992, 152–157) kételyeit – az olvasó, tévénéző, rádióhallgató valóságprezentációját, főleg az oktatájdönítés (attribúció) folyamatán keresztül. A jelentéssel-mélettel foglalkozók azonban aligha méltányolnák McLuhan Eliotra hivatkozó szóhasználatát. Amellett érvelnének, hogy bármely (hír)szöveg csak azáltal képes hatással lenni a befogadóra, hogy jelentéseket közvetít. Érdekes ezért a jelentés természetét és fajtáit tanulmányoznia annak, aki a nyelvi információfeldolgozás mikéntjére kíváncsi. A fenti gondolat persze találó, hasonlata szellemes, ám a „jelentés” kifejezés feltétlenül *explicit* vagy *direkt*, esetleg *konvencionális* jelentésre cserélendő benne. Nem véletlen, hogy Síklaki kommentárja már „a kommunikáció tudatos, explicit síkján” helyezi el a mottóbeli jelentésfogalmat.

A modern kori nyelvtudományon belül – nem számítva az olyan elszigetelt törekvéseket, mint az amerikai „általános szemantika” (l. pl. Chase 1954) – először az 1970-es években alakult ki egy kritikai irányzat a Kelet-angliai Egyetemen, amelynek képviselői hitet tettek az „orwelli nyelvészet” létjogo-

sultsága mellett (Fowler et al. 1979). Kutatásaik megkérdőjelezték azt az újságírók által sokszor deklarált álláspontot, mely szerint a nyomtatott és az elektronikus média híryanagyaiban kizárólag a „kemény tényekről” (hard facts) számolna be különösebb részrehajlás és közvélemény-formáló szándék nélkül. Az egyes tudománysszakok közeledése ezalatt lassan egy multidiszciplináris terület vagy módszer, a diskurzuselemzés létrejöttéhez vezetett, amelynek ernyője alatt „critical discourse analysis” (kritikai diskurzuselemzés) néven erős pozíciót vívott ki magának egy másik nem deskriptív, a társadalmi közbeszéd, a politika és a média nyelvezetének visszasságait bíráló (ellenzői szerint dominánsan baloldali világképű) iskola. Ez ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a mind szélesebb körben elfogadottá váló új paradigma, rámutatván a hírérték kritériumainak bizonytalanságára, azt feltételezi, hogy a „kapuőr” és a beosztott szerkesztő, újságíró bizonyos korlátok mellett lényegében saját szempontjait érvényesítve *válogat* a rendelkezésére álló információk, források, valamint a nyelvi és vizuális kifejezésformák között, választásaival mintegy modellálva, újraalkotva a valóságot, illetőleg annak azon szeletét, amelyet éppen napirendre emel, azaz tematizál (vö. van Dijk 1988; 1993/2000; Fairclough 1989; Fowler 1991; Chouliaraki–Fairclough 1999; Jakusné Harnos 2002; 2005). A ma rendkívül népszerű – bár a hazai elemzők körében jobbra egy korai változatánál megrekedt; vö. pl. Tamás (1999) és Griffin (2000/2001, 369–381) tankönyvi fejezetét – tematizációelmélet egyik előfutára, Walter Lippmann (1922/1946, 268) már az I. világháborút követően lerántja a leplet a hírszelektálás napi gyakorlatáról:

„Mire eljut az olvasóhoz, minden újság válogatások egész sorozatának eredménye arra nézve, hogy milyen hírek jelenjenek meg, milyen elhelyezésben legyenek ezek nyomtatva, melyik mekkora felületet foglaljon el, milyen hangsúlyt kapjon. Objektív standardok e téren nem léteznek. Konvenciók vannak.”

A véleménypublicisztika ideológiai részrehajlásával a laikus közönség is tisztában van, nyelvi eszközei markánsak, így nem jelent igazi kihívást a kritikai diskurzus elemző számára. A hírekre viszont a befogadók széles rétegei még mindig hajlamosak úgy gondolni, mintha bennük magukat az eseményeket látnák viszont, és nem azok többé-kevésbé önkényes átfordítását kép (kivéve a rádiót) és szöveg multimedialisan kódolt, direkt és indirekt tartalmakkal telített komplex szemiotikai rendszerébe. A továbbiakban néhány példa segítségével illusztrálni fogom, hogyan tereli a hír valamilyen vélemény irányába a befogadót. Ehhez egy viszonylag egyszerű jelentéstipológiát használok fel, amely négy kategóriából áll:

1. deskriptív (fogalmi, leíró) jelentés
2. érzelmi-értékelő-minősítő jelentéstartalmak (konnotáció)
3. előfeltevések (preszuppozíciók)
4. implikaturák (sugallt jelentések)

A deskriptív (fogalmi, leíró) jelentés

A valamely nyelv anyanyelvi beszélői számára kollektív érvényű, alkalmi használatoktól független, nyelvi konvenciók által rögzített jelentéseket konvencionális jelentésnek, a partikuláris kimondásokban megnyilvánuló jelentéseket pedig kommunikációs vagy pragmatikai jelentésnek nevezzük (l. pl. Terestyéni 1981; Kiefer 2000). A konvencionális jelentések azon csoportja, amely a valóság egy darabját, jelenségét, viszonyát denotálja, ugyanakkor nem foglal magába érzelmi értékelést, a deskriptív (fogalmi, leíró, ábrázoló) jelentés kategóriájába tartozik. Azt mondhatjuk, hogy a hírmegszövegezés eszménye a deskriptív jelentésalkotás. Csakhogy a szóválasztásnak már e körben meghatározó szerepe van. Hasonlítsuk össze a négy hazai politikai napilap 2003. május 22-i, első oldalas főcím-variációit:

Júniustól *megváltozik* a lakáshitelezés (*Népszava*)
Módosította a kormány a lakáshitelt (*Népszabadság*)
Enyhén szigorodott a lakáshitelrendszer (*Magyar Hírlap*)
Szigorodó lakáshitelek (*Magyar Nemzet*)

Melyik valóságábrázolás a pontos? Vajon ugyanazt gondolja-e az olvasó, ha egyik vagy másik megfogalmazással találkozunk? A brit kritikai nyelvészeti iskola felhívja a figyelmet arra, hogy a kifejezés megválasztásán túl a szintaktikai szerkezethez társuló tematikus szereprellációk is szisztematikus megoszlást mutathatnak az eltérő preferenciájú sajtóorgánumok tudósításai-ban. Ha az esemény többféleképpen interpretálható, nem mindegy, hogy mely szereplő vagy szereplők kerülnek a cselekvő (ágens, az aktív szerkezet alanya), és mely szereplő vagy szereplők az „elszenvedő” (patiens, aktív szerkezetben a tárgy, passzívban az alany) pozíciójába (Trew 1979; magyarul ismerteti: Síklaki 2004, 12–13, 27). Egy londoni utcai zavargás sajtó-visszhangját elemezve kiderült, hogy míg a konzervatív *The Sun* következetesen a nyugat-afrikai fiatalokat, addig a baloldali *The Morning Star* a velük szemben fellépő rendőröket tüntette fel ágensként, befolyásolva az olvasók véleményalkotását a történetekről és a társadalmi probléma orvoslásának módjáról.

Érdekes még az olyan módosító határozószók alkalmazása, mint a *meglehetősen, gyakorlatilag, lényegében, alapvetően, voltaképpen, egyfajta, első-sorban* stb., amelyek logikai értelemben lehetetlenné teszik a kijelentés igazságértékének megállapítását:

Csabai Lászlóné lakásügyi kormány megbízott közölte: a módosítás *első-sorban* a költségvetés és a bankok közötti pénzügyi kapcsolatot érinti. (Júniustól megváltozik a lakáshitelezés. *Népszava*, 2003. május 22.)

Mivel a Magyar Televízió *gyakorlatilag* nincs vagyona, az anyaintézmény a Duna TV lenne. (Összeolvadhat a két közszolgálati tévé – Az MTV cáfol. *Hír TV online*, 2006. augusztus 7.)

Érzelmi-értékelő-minősítő jelentéstartalmak (konnotáció)

Arisztotelész szerint az érzelmek azok a tényezők, amelyek megváltoztatják az emberek ítéleteit (idézi Péter, 1991, 59). A nyelv gazdag tárháza az érzelmi-értékelő-minősítő jelentésmozzanatot hordozó szavaknak és kifejezéseknek, amely tartalomra gyakran a *konnotáció* műszóval szoktak utalni. A konnotáció terminus értelmezése mindazonáltal viták keretében áll a nyelvészeti irodalomban (l. pl. Dieckmann, 1969/2000, 46–51; Péter, 1991, 49–52; Tolcsvai Nagy, 1996). Elméleti szempontból kissé leegyszerűsítő, de a hírszövegelemzésben hasznos, ha konnotáció alatt az érzelmi-értékelő-minősítő jelentéstartalmakat értjük.

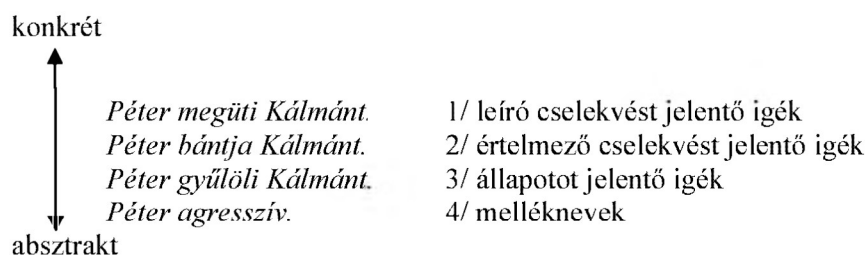
Az azonos fogalmi maggal rendelkező, de ellentétes értékelő tartalmú szópárok (pl. *hírszerző* és *kém*, *megállapodás* és *paktum*, *patrióta* és *nacionalista*, *exminiszter* és *bukott miniszter*, *takarékos* és *megszorító* költségvetés) Péter (i. m. 57) szerint a nyelvi manipuláció kedvelt eszközei. Nem másról van szó, mint „erénykapcsolókról” (virtue devices), illetőleg „méregkapcsolókról” (poison devices), amelyek elindítják az emberek gondolkodását abba az irányba, amelyet a szöveg kibocsátója eltervezett (Breton, 2000, 124–127). Nemcsak szavak, hanem szerkezetek (pl. „vminek a *melegágya*” – mindig pejoratív!) és képzők (*ígérget*, *pártocska*, *feljelentősdí*, *magyarkodik* stb.) is konnotálnak, sőt néha az idézőjelbe tett, valakinek tulajdonított kifejezések úgyszintén. Lássunk néhány sajtóból vett példát:

Belháború az MSZP-ben (*Magyar Nemzet*, 2000. október 16., főcím az első oldalon.)

A Fidesz *azonnal fogást keresett* a változásokon. (Enyhén szigorodott a lakáshitelrendszer. *Magyar Hírlap*, 2003. május 22.)

Berlusconi ezzel kívánta jelezni, hogy *mélységesen megsértődött*, mert koalíciós partnerei lemondásra készítették egy „*technikai jellegű*” vita miatt, és megszakították *rekordkísérletét*, hogy egy olasz kormány végre kitöltse öt évre szóló mandátumát, ami-re hatvan éve nem volt példa. (Berlusconi *lovag megsértődött*, de vállalja. *Magyar Hírlap*, 2005. április 23., 9. old.)

Itt kell kitérnünk Semin és Fiedler (1988: 1992; magyarul ismerteti: Siklaci 2004, 17-19, 27) nyelvi kategorizációs modelljére, amely az állítmányokat a konkrétság- absztraktság skáláján négy osztályba sorolja:

Számos bizonyítékát találták annak, hogy a sajtó az általa támogatott csoport viselkedését, ha az negatív következtetések levonására alkalmas, konkrét állítmánnyal (leíró cselekvést jelentő igékkel) írja le, míg az ellenérdekelt fél hasonló megnyilvánulását absztraktabb kategóriákkal (állapotot jelentő igékkel, melléknévvvel), mintegy azt sugalmazva, hogy az utóbbiaknál, szemben az előbbiekkal, nem „egyszeri eset”-ről van szó, hanem tartós jellemvonásról. (Természetesen a jó benyomást keltő cselekedetek ábrázolása épp fordítva történik.) Könnyű belátni, hogy Semin és Fiedler módszerével voltaképpen konnotációelemzést végezhetünk. Ám ez a konnotációelemzés nem lesz teljes, mert a modell csak az állítmányokra koncentrál. Pedig nemcsak az állítmányok fejezhetnek ki érzelmi-értékelő-minősítő jelentést.

Az előfeltevések (preszuppozíciók)

Egy állításból sokszor nemcsak maga az explicit kijelentés, hanem olyan implicit tényállások is következnek, amelyekről automatikusan feltételezzük, hogy igazak, különben nem lenne értelme magának az állításnak. Ezeket hívja a szakirodalom előfeltevéseknek vagy preszuppozícióknak. Teljesülésük szükséges ahhoz, hogy a propozícióhoz logikai szempontból egyáltalán igazságértéket lehessen rendelni.

Az előfeltevések legfontosabb logikai tulajdonsága, hogy nem szűnnek meg a mondat tagadásától vagy kérdővé, felszólítóvá alakításától. Legfonto-

sabb nyelvészeti jellemzőjük, hogy mindig konkrét nyelvi elemekhez (lexémákhoz vagy valamilyen szintaktikai szerkezethez) kapcsolódnak, azok indukálják őket. Előfeltevést hordoznak az ún. faktív igék (pl. *tudja, sajnálja, letagadja*, hogy...); más igeosztályok, pl. az állapotváltozást jelentő igék (*megjavul, felgyorsul, hazatér, abbahagy* stb.) vagy a viszonzást kifejezők, megismételt cselekvést jelölők (*visszaüt, ill. átdolgoz* stb.); preszupponálnak a *tovább, újra, is, csak, még és már* módosítószók (pl. *Tovább nőtt az állami háztartási hiány* – eddig is nőtt, ill. magas volt; *A héten is elmarad a parlament ülése* – máskor is elmaradt már). Manipulációs eszközzé ez a jelentésfajta akkor válhat, ha valaki olyan dolgot preszupponál, ami nem (vagy nem teljesen) igaz, illetőleg olyasmit „defaktivizál”, aminek a valóságtartalma nem vonható kétségbe.

Az ellenzéki pártok megosztottsága közben *folytatódik*. A KDNP és az MDF tárgyalásai zsákutcával fenyegetnek, Torgyán József és Giczy György pedig a hét közepén teszi meg bejelentését a választási együttműködésről. (Tart a kötélhúzás a népszavazásról. *Népszabadság*, 1997. szeptember 17., címlap.)

Az MSZP-vezette kormány *kiszűrte* a Fidesz-érában felállított rendszerből a befektetési célú spekuláció lehetőségét, és harminc-ről tizenötmillióra csökkentette a kölcsön összegét. (Enyhén szigorodott a lakáshitelrendszer. *Magyar Hírlap*, 2003. május 22.)

Az előfeltevések kimerítő tárgyalására l. Kiefer, 1983; 2000, 338-371.

Az implikatívák (sugallt jelentések)

Az implikátúra fogalmát H. Paul Grice (1975) brit nyelvfilozófus vezette be a tudományos diskurzusba az olyan információtartalmak megragadására, amelyek nem részei a konvencionális jelentésnek, de kikövetkeztethetők belőle. A kibocsátó sugall valamit, az értelmezőnek pedig rá kell jönnie a rejtett üzenetre. Ez aktív problémamegoldó gondolkodást feltételez: hipotéziseket formálunk arról, mit szándékolhat a szöveg közölni. Ha több hipotézis is szóba jöhet, a legvalószínűbbet fogadjuk el közülük. Grice háromféle implikatívát különít el:

- a) konvencionális: *John angol, tehát bátor*. (Az angolok bátrak.)
- b) általánosított társalgási: *A férfi három ember halálát okozta*. (Nem megölte, hanem valahogyan közvetve járult hozzá a halálukhoz, pl. gondatlanságával, fertőzéssel stb.)

- c) alkalmi-egyszeri társalgási: *Egész jól érzi magát új munkahelyén, a bankban, és eddig még nem csukták börtönbe...* (Pedig volna miért: a régi munkahelyén is csalt stb.)

A fő nehézség az, hogy bár a nyelvi befolyásolás vizsgálatánál éppen a társalgási implikátúrák lennének talán a legérdekesebbek, nem olyan egyszerű őket tetten érni, ugyanis „törölhető”, azaz visszavonhatók, utólag más-ként magyarázhatók („*Ezzel nem azt akartam mondani, hogy... , hanem csak megjegyeztem, hogy...*”). Az elemző ezért csupán valószínűsítheti jelenlétüket a kontextus alapján, illetőleg tesztelheti a „gyanús” példákat megfelelő számú informáns bevonásával. Íme két sejtető hírrészlet:

Nem vett részt a kormányzóvivői tájékoztatón Gyurcsány Ferenc új gyermek-, ifjúsági és sportminiszter, aki a tárcáját érintő napirendi pontok elhalasztását kérte, arra hivatkozva, hogy hétfői hivatalba lépése után szeretne még egy hetet tájékozódni. Megkeresésünkre Gyurcsány *elutasította, hogy válaszoljon* a tulajdonában lévő Magyaróvári Timföld és Múkorund Rt. körül kialakult helyzetre. (Szigorodó lakáshitelek. *Magyar Nemzet*, 2003. május 22.)

Egy év múlva mindenképpen választások lesznek, ezért Berlusconi nagyon szeretne adókat csökkenteni. [...] Joaquín Almunia, az EU pénzügyi biztosa már megüzente Rómába Berlusconi-nak: „Remélem, az új olasz kormány kötelezi magát az új költségvetésben a finanszírozási helyzet javítására, és nem *költségekkel vásárolja meg magának a népszerűséget*”. (Berlusconi lovag megsértődött, de vállalja. *Magyar Hírlap*, 2005. április 23.)

Összegezve az elmondottakat: az újságírónak, hírszerkesztőnek mindig módja van megválasztani, milyen szavakat használ, azokat milyen nyelvtani szerkezetbe önti, és milyen eseménylogikát, oktatájdónítási (attribúciós) láncolatot kínál fel a közönségnek. S mivel mindig több alternatíva áll rendelkezésére, a választásoknak üzenetértéke van, akár felismeri azt a hírforgyasztó, akár nem. Ezt továbbgondolva arra jutunk, hogy a sajtóban alkalmazott véleménybefolyásolási stratégiák, legyenek a tudatosság bármely fokát képviselő választások folyamányai, végső soron jelentésképzési stratégiák: azt célozzák, hogy egy személyről, csoportról, eseményről vagy eszméről olyan képet alakítsunk ki, amelyet az újságíró eltervezett. A vélemény sokkal nehezebben küszöbölhető ki a hír megfogalmazásából, mint azt a „kemény tények” mítoszát fenntartani igyekvő hírszerkesztők állítják.

A meggyőzés fogalmát általában a befogadó attitűdjének, viselkedésének *megváltoztatására* értjük. Ugyanilyen fontos azonban a *megerősítés*, a már

létező valóságkép megszilárdítása. Az ideológiai árkoktól szabdalt sajtó, úgy vélem, ebben igazán sikeres, az attitűdök megváltoztatásában a befogadói érzékenység miatt kevésbé. A lapok olvasóközönsége tudniillik nemcsak azt várja, hogy informálják arról, ami történik, hanem hogy napról napra megerősítsék abban a meggyőződésében, amelyet korábban kialakított(ak benne). Így válik a közéleti-politikai tárgyú hírtermelés és hírfogyasztás kommunikációs rítussá.

Felhasznált irodalom:

- Breton, Philippe 2000: *A manipulált beszéd*. Budapest, Helikon.
- Chase, Stuart 1954: *Power of words*. New York, Harcourt, Brace and Company.
- Chouliarakis, Lilie–Norman Fairclough 1999: *Discourse in late modernity: rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Dieckmann, Walther 1969/2000: A politikai szavak tartalma. In: Szabó M.–Kiss B.–Boda Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, pp. 28–52.
- Fairclough, Norman 1989: *Language and power*. London, Longman.
- Fowler, Roger 1991: *Language in the news: discourse and ideology in the press*. London, Routledge.
- Fowler, Roger–Bob Hodge–Gunther Kress–Tony Trew 1979: *Language and control*. London, Routledge.
- Grice, H. Paul 1975: Logic and conversation. In: P. Cole–J. L. Morgan (szerk.): *Syntax and semantics, vol. 3: Speech acts*. New York, Academic Press, 41–58. [Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris, 1997, pp. 213–227.]
- Griffin, Em 2000/2001: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat.
- Jakusné Harnos Éva 2002: A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 126/2 pp. 142–156.
- 2005: A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei. *Magyar Nyelvőr* 129/4, pp. 419–436.
- Kiefer Ferenc 1983: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai.
- 2000: *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina.
- Lippmann, Walter 1922/1946: *Public opinion*. New York, Penguin Books.
- Péter Mihály 1991: A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pratkanis, Anthony–Elliot Aronson 1992: A rábeszélő gép. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével. Budapest AB OVO.
- Semin, Gün R.–Klaus Fiedler 1988: The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: social cognition and language. *Journal of Personality and Social Psychology* 54, pp. 558–568.

- 1992: The inferential properties of interpersonal verbs. In: G. R. Semin–K. Fiedler (szerk.): *Language, interaction and social cognition*. London, Sage, pp. 58–78.
- Síklaki István 2004: Kommunikációs automatizmusok és a tudattalan befolyásolás. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat, pp. 11–27.
- Tamás Pál 1999: A tematizációról. In: Béres I.–Horányi Ö. (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris, pp. 139–151.
- Terestyéni Tamás 1981: *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári I. (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, pp. 108–129.
- Trew, Tony 1979: „What the papers say”: linguistic variation and ideological difference. In: Fowler et al. 1979, pp. 117–156.
- van Dijk, Teun A. 1988: *News as discourse*. Hillsdale (NJ), Lawrence Erlbaum.
- 1993/2000: A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó M.–Kiss B.–Boda Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, pp. 442–477.